

Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak ‘Edebiyat’

Ahmet MAKAL*^ü

‘Literature’ as a Projection Realm for the Labour History of Turkey Abstract

In this study we are trying to connect the labour history of Turkey with the Turkish literature. In looking at literature from the labour history perspective, the study has two basic problematic. The first problematic is to search for the reflections of the labour history in the literary texts. The second problematic is to evaluate whether the footprints of the labour history in the literature can be used as material for the Turkish labour history studies and if the answer is in the affirmative, to determine the degree of such utilization.

The reflections related to the working life in Turkey appeared in the literary texts at the beginning of the 20th century. This appearance, increased gradually in time but still remained very limited. This limitation is more marked for the period before 1963. But even in the period after 1963, where strike has been legalized as a labour struggle tool alongside with the organizations of unions and where important labour movements took place, their reflection to the literary texts still remained very limited. Under these circumstances, it is not possible to say that a “worker literature” like the ones existed in the western countries has come to existence in Turkey. This situation must be due, on the one hand, to the delayed and weak appearance of the working class parallel to the process of industrialization in Turkey, with all its accompanying dimensions and consequences and on the other hand to the fact that, other than the writers in the socialist realist tradition, the men of literature did not show much interest in the subject and that there have been legal and de facto limitations which even reached the level of pressure both on the world of labour and on the cultural and artistic life. When we evaluate the literary texts as to their potential for being used as a resource for the labour history studies, we see that such works are very limited. However, even these limited resources have not been sufficiently evaluated.

Keywords: Turkish labour history, Turkish literature, worker literature.

---

^ü Türk Sosyal Bilimler Derneği’nce düzenlenen 10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde 28 Kasım 2007 günü sunulan tebliğ metninin genişletilmiş biçimidir.

^{ü *} Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

Giriş

Bu çalışmamızda, Türkiye emek tarihi ile Türk edebiyatını irtibatlandırmaya çalışıyoruz. Emek tarihiyle edebiyat arasındaki bu ilişki iki farklı yönde kurulabilir: Edebiyattan emek tarihine doğru ya da emek tarihinden edebiyata doğru. Bu satırların yazarı açısından bakıldığında, esas olan emek tarihidir ve yaklaşımımız emek tarihinden edebiyata doğru bir bakıştır. Bu bağlamda, çalışmamızın bir edebiyat eleştirisi olma savı taşımadığı, çalışma ilişkileri ile irtibatlandırdığımız edebî metinlerin esas olarak emek olgusu itibarıyla değerlendirildiği; eserlerin sanatsal, edebî nitelikleri ile kaliteleri üzerinde değerlendirmeler, çözümler yapmanın, kısmî değiniler dışında çalışmamızın esas amacı olmadığı belirtilmelidir. Bu, yazarın uğraşı alanı ve ilgisi ile formasyonundan kaynaklanan bir durumdur. Kuşkusuz ki, edebiyattan emek tarihine doğru da bakılabilir ve bu alanda değerlendirmeler yapan edebiyat eleştirmenleri böyle yapmışlardır.¹ Türkiye’de gerek emek tarihinden edebiyata, gerekse edebiyattan emek tarihine bakan çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, her ikisinin de yok denecek düzeyde kaldığı, birinci kategorinin daha çok kısmî alıntılardan, ikinci kategorinin ise tekil düzeyde eser eleştirilerinden ibaret olduğu saptanabilmektedir.² Oysa batı ülkelerinde emek tarihiyle edebiyatı irtibatlandıran kapsamlı çalışmalar mevcuttur.³ Değişik boyutlarda sürmekte olan bir çalışmamızın ilk ürünü olan elinizdeki makalenin bu eksikliği bir nebze olsun giderebilmesini ve gelecekte bu alanda yapılmasını gerekli gördüğümüz daha geniş çaplı çalışmalara bir başlangıç ve temel teşkil etmesini ümit ediyoruz.

Bu çalışmanın iki temel sorunsalı vardır. Bunlardan birincisi, Türkiye özelinde emek tarihinin edebî metinlerdeki yansımalarını araştırmaktır. Ancak, bu izdüşümlerinin bir dökümünü çıkarmak ya da böyle bir değerlendirmeyi tüm boyutlarıyla ve kapsayıcı-tüketici bir biçimde yapmak, bu küçük çalışmanın sınırlarını epeyce aşmaktadır. Türkiye emek tarihi ile Türk edebiyatını irtibatlandırırken yapmaya çalıştığımız, bir taraftan nicel ve nitel açılardan bazı genel eğilimleri belirlemek; diğer taraftan da bu eğilimler üzerinde etkili olan iktisadî, siyasî, toplumsal ve kültürel etmenleri ortaya koymak ve bunların sonucunda bazı değerlendirmelere ulaşmaktır. Bütün bu noktaları, metodolojik sorunlara girmeksizin bihakkın araştırabilmek olanaklı olmadığından, çalışmamızda metodolojik sorunlara da değinmiyoruz.

¹ Fethi Naci, Ömer Türkeş, Sennur Sezer, Adnan Özyalçın; edebiyattan emek tarihine bakan sayıları sınırlı bu eleştirmenler arasındadır.

² Biz de, Türkiye emek tarihine ilişkin çalışmalarımızda, zaman zaman edebî metinlerden faydalanma yoluna gitmiştik.

³ Johnson, 2006, bu çalışmalara iyi bir örnektir. Çalışmada, aralarında Dickens, Melville, Steinbeck ve Sinclair’in de bulunduğu yazarların, 1831-2001 yılları arasında yazılmış dokuz eseri incelenmektedir.

Çalışmamızın ikinci temel sorunsalı ise emek tarihinden edebiyata düşen izlerin, tekrar geriye dönülerek, Türk emek tarihi çalışmalarında malzeme olarak kullanılıp kullanılmayacağını değerlendirmek ve eğer kullanılabilirse bunun derecesini saptamaya çalışmaktır. Kuşkusuz ki, emek tarihi çalışmalarında yararlanılabilecek birbirlerinden farklı çok sayıda kaynak türü vardır. Aralarında arşiv belgeleri, diğer belgeler, istatistikler, gazeteler, anılar ve basılı diğer kaynakların da yer aldığı yazılı kaynaklar içerisinde edebî metinler de giderek daha büyük bir önem kazanmaktadır. Bu durum, dünya ölçeğinde tarih anlayışında meydana gelen gelişme ve değişimler ile toplumsal tarih çalışmalarına ve bunun önemli bir alanı olarak emek tarihi çalışmalarına yönelme eğiliminin artmasıyla da bağlantılıdır.⁴ Sözlü tarih çalışmaları ise diğer tarih araştırmalarında olduğu gibi, emek tarihi çalışmalarında da giderek artan bir öneme sahiptir ve bu çalışmamızın temel amacı çerçevesinde değerlendirildiğinde; özellikle mani, deyiş, türkü gibi emek tarihine ilişkin yansımalar içeren halk edebiyatına ait biçimlerdeki ürünlerin ortaya çıkarılabilmesi açısından değerlidir.

Bu çalışmamızda, emek tarihi araştırmalarının potansiyel kaynakları olarak sanat eserlerinin ve özel olarak da edebî metinlerin kullanımına ilişkin sorunlar, Türkiye emek tarihi ve edebiyatı özelinde irdelenmeye çalışılacaktır. Ancak, edebî metinlerle emek tarihi arasındaki ilişki üzerinde odaklanmakla birlikte, çalışmamızı salt emek tarihine ilişkin olgularla böğmamak amacıyla, emek tarihi oluşumlarına verdiğimiz referansları sınırlı tutmayı tercih ediyoruz. İlgilenen okuyucu, diğer kaynaklar yanında, Türkiye emek tarihini konu alan kitap ve makalelerimizde bunlara ilişkin kapsamlı bilgiler bulabilecektir.

Sanat, Sosyal Yaşam ve Çalışma

İnsan yaşamının içerisinde doğan ve onun değişik veçhelerini içeren sanat eserleri, bu yaşamın sosyal boyutlarını da yansıtır, kuşkusuz. Ancak bunlar, bir aynadaki gibi bire bir yansımalar değil, sanatçının düşünsel-duygusal prizmasından geçerek oluşan ve sanat eserinin kurgusu içerisinde yeniden biçimlenmiş-biçimlendirilmiş yansımalarlardır. Bu değerlendirmemiz, değişen ölçülerde olmakla birlikte, müzikten resime, edebiyattan sinemaya tüm sanat dalları açısından geçerlidir. Sanat eserleri, içinde oluştukları toplumsal ortamları yansıttıkları için, onların geçmişteki varlıklarının gelecekteki tanıklarındır aynı zamanda. Salt edebiyat söz konusu olduğunda, Şolohov’un, Pasternak’ın eserleri Sovyet Devrimi’nin; Remarque’ın,

---

⁴ Bu gelişmeler, Türkiye Bilimler Akademisi’nin Sosyal Bilimler Öngörü Çalışması, Tarih Çalışma Grubu Raporu’nda kapsamlı biçimde değerlendirilmektedir. Bakınız, TÜBA, Sosyal Bilimler Öngörü Çalışması: 2003-2023, Ankara, 2007, s. 201-231. Prof. Dr. Zafer Toprak’ın yürütücülüğünü üstlendiği Tarih Çalışma Grubu’nda biz de yer almıştık.

Hemingway’in, Ehrenburg’un romanları yirminci yüzyılın en büyük trajedilerinden biri olan İkinci Dünya Savaşı’nın en önemli tanıkları arasındadır. Hemingway’in *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* ve Andre Malraux’nun *Umut* adlı romanları, yirminci yüzyılın büyük olaylarından biri olan İspanya İç Savaşı’nın en önemli tanıkları arasındadır. Büyük Rus besteci Dimitri Şostakoviç’in gene İkinci Dünya Savaşı sırasında kuşatma altındaki Leningrad’da bestelediği 7. Senfoni de, herhalde dünya yerinde durdukça, insanlık tarihinin en dramatik olaylarından birine tanıklık yapmaya devam edecektir.

Sanat eserlerinde, sosyal yaşamın olmazsa olmaz bir boyutu olan “çalışma” olgusu da yer bulmaktadır. Salt çalışma olgusu açısından bakıldığında, sinemadan tiyatroya, müzikten edebiyata, sanat dalları arasında zaman zaman iç içe geçmeler de söz konusu olabilmektedir. Bunun biçimlerinden biri, bir sanat dalında meydana getirilen eserin, diğer bir sanat dalına uyarlanmasıdır. Edebî eserlerden sinema ya da sahne için yapılan değişik uyarlamalar, bunun en çok karşılaşılan örnekleridir. Bu yöndeki çalışma yaşamı içerikli çok sayıda uyarlamaya, Zola’nın *Germinal* ve Gorki’nin *Ekmeğimi Kazanırken* romanları ile bunlar kaynaklı sinema filmleri örnek gösterilebilir. Farklı sanat dalları arasındaki bu etkileşim, zaman zaman büyük sanatçılar arasında işbirliğine de yol açmıştır ve yazar Bertolt Brecht ile besteci Kurt Weill arasındaki sanatsal birliktelik buna güzel bir örnektir.

Edebiyat ve Çalışma

Değişik sanat dallarıyla çalışma yaşamı arasında kurduğumuz bu ilişki, edebiyat için muhtemelen bütün diğer sanat dallarından çok daha büyük ölçüde geçerlidir. Bir başka deyişle, edebiyat çalışma olgusunu en çok yansıtan sanat dalı olarak nitelenebilir. Romandan öyküye, şiirden denemeye, hemen her türdeki edebî eserler, sosyal yaşamın ve onun en önemli boyutlarından biri olarak “çalışma” olgusunun yansıdığı metinler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, insanlık tarihinin önemli olaylarına tanıklık da yapmakta, farklı dönemlerde, farklı coğrafyalarda yaşananları, daha sonraki kuşaklara aktaran araçlar olma niteliğini kazanmaktadırlar. Dünya edebiyatına bakıldığında, Dickens’in bazı romanları, çalışma yaşamını yansıtan ilk eserler arasındadır. Örneğin, yazarın İngiltere’de Endüstri Devrimi sonrası dönemin sosyal sancılarını yansıtan *Zor Zamanlar* adlı romanı, yıpratıcı-öldürücü fabrika ortamı, sendikal örgütlenme mücadeleleri, işverenlerin bunları bastırma çabaları, iş kazaları ve Yoksul Yasaları da dahil olmak üzere; işçi sınıfının karşı karşıya kaldığı çalışma ve yaşama koşullarını etraflıca resmetmektedir.⁵ Zola’da ise başka bir ülke itibarıyla ve değişik boyutlarıyla, 19. yüzyılda yaşanan gerilimleri,

⁵ *Zor Zamanlar* kitabının çalışma yaşamı açısından ayrıntılı bir etüdü için bakınız, Johnson, 2006, s. 21-36.

mücadeleleri bulmak olasıdır. Gorki'nin eserlerinde Çarlık Rusyası'nın sosyal yaşamına ve çalışma hayatına ilişkin yansımalar bulunurken, yirminci yüzyıla ait birçok edebî metin de, sosyalist ülkelerdeki çalışma yaşamına ilişkin gözlemler içermektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise 19. yüzyılda, aralarında Herman Melville'in de bulunduğu birçok yazarın romanlarında çalışma sorunları yer buldu. 20. yüzyıl başlarından itibaren ise Upton Sinclair, Jack London gibi yazarlar, “sosyal protest romanı” olarak nitelendirilebilecek bir türde eserler verdiler.⁶ Çalışma yaşamına eserlerinde önemli bir yer veren Steinbeck'in 1929 Büyük Bunalımı sonrası dönemdeki sosyal sancılar ile çalışma koşullarını yansıtan romanlarını da sadece edebî metinler olarak algılamak mümkün müdür? Bunlardan *Gazap Üzümleri*'nde 1930'lu yıllarda tarım işçilerinin içinde bulunduğu olumsuz çalışma ve yaşama koşulları, *Bitmeyen Kavga*'da ise 1929 krizi sonrasında sefalet ve işsizliğe sürüklenen elma toplama işçilerinin örgütlenme çabaları ve greve dönüşen mücadeleleri anlatılmaktadır. Kısaca ifade edilebilir ki, bazı edebî metinler, aynı zamanda, farklı dönemlerde ve coğrafyalarda yaşanan emek süreçlerinin varlıklarını günümüzde de sürdüren tanıkları olma konumundadırlar. Durum böyleyse, bu süreçleri aktaran edebî metinlerin, bu süreçleri konu alan bilimsel çalışmalarda potansiyel bir kaynak olarak kullanılma şartları da ortaya çıkmış olmaktadır.

Edebiyat ve Emek Tarihi

Ancak, edebî metinlerin emek tarihi çalışmalarında kullanımına ilişkin ciddi metodolojik sorun ve sınırlamalar da söz konusu olmaktadır. Şüphesiz ki, mutlak anlamda bir nesnellik, akademik metinler itibarıyla de sağlanması mümkün olmayan bir durumdur. Ancak, yazarının düşünsel-duygusal insanî prizmasından ve sanatsal kurgusundan geçerek kâğıt üzerine düşen edebî metinlerde, sosyal süreçler akademik çalışmalara göre daha da büyük bir öznellik payıyla yansımaktadır. Bu nedenle, bu kaynakların önemi yanında, emek tarihi çalışmalarında özenli bir biçimde kullanılmaları gerektiği de aşikârdır. “...her ne olursa olsun, edebî bir metnin tarihi bir belgeye dönüştürülmesi sürecinde, tarihçinin o metni eleştirel bir süzgeçten geçirmesi, ideolojik bağlanmışlıktan gelen subjektif kırılmaları tespit etmesi ve edebî gerçeklik ile doğrudan yaşanmışlık arasındaki ayrımı unutmaması zorunludur.”⁷

Bununla birlikte, başka bir açıdan değerlendirildiğinde, tam da bu noktada akademik çalışmalar ile sanat eserleri arasında bir başka temel farklılık ortaya çıkmaktadır ve edebî metinlerin sosyal yaşama ilişkin oluşumları bilimsel çalışmalarda çok fazla yer almayan, bazan da alması

⁶ Johnson, 2006, s. xiv.

⁷ Danacioğlu, 2007, s. 46. Burada, öznel kırılmaların sadece ideolojik bağlanmışlığa atfedilemeyeceğini belirtmek isteriz.

mümkün olmayan boyutlarıyla kavrayabilmesi, onlara ayrı bir değer katmaktadır. Edebî metinlerde sosyal ortam; insani ilişkiler, deneyimler ve duygulanımları da içerecek biçimde ve akademik çalışmaların çoğu zaman kavraması mümkün olmayan boyutlarıyla da ele alınabilmektedir. Edebiyat, “o dönemlere ait bir yaşanmışlığı, bir atmosferi, insanî ilişkileri ve eşyanın dokusunu hissettir(ebilmektedir).”⁸ Bunu bir çeşit “sahicilik duygusu” olarak da nitelemek mümkündür ve bu açıdan bakıldığında, “Victor Hugo’nun Paris’i, Charles Dickens’ın Londra’sı, Zola’nın maden ocakları hiçbir ‘nesnel’ incelemenin yapamayacağı kadar canlı bir atmosfer taşır günümüze.”⁹

Aynı sahicilik duygusunu, emek tarihini yansıtan edebî metinlerde de hissedebiliriz. Ömer Türkeş’in Reşat Enis’i değerlendirirken yaptığı nitelermelerle, “Romanlar, yazıldıkları dönemin düşünsel, toplumsal, siyasal, ahlâkî atmosferini yaşatıyorlar... Ancak böylelikle kimilerinin devri saadet saydığı bir dönemi canlandırabiliyoruz gözümüzde. Tarih kitaplarından okuduğumuz modernleşme hamlesinin insanlara ödettiği ağır bedellerin belleklerimizde bir karşılığı yok, çünkü geçmiş hakkındaki ‘bilimsel’ bilgilerde geçmişin ruhunu, atmosferini, insanların acılarını hissetmemize yarayacak imgeler yer almıyorlar; sayılar, istatistikler, köy ve köylülerin sayısı, tarım ürünlerinin fiyatları ve geçim standartları kaydedilse de, insanların yeni yaşam tarzlarına duydukları tepkiler, çektikleri acılar, karşılaştıkları aşâğılanmalar ve açlık sınırına dayanan yoksulluk, ‘bilimin’ nesnesi olmuyor.”¹⁰ Gene Türkeş’in, aynı yazarın *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* romanını değerlendirirken ortaya koyduğu “Ankara ekspresinin mevkilerinin neler ifade ettiğini tasvir eden, trenin havasını teneffüs ettiren bir tarihî belge bulmak mümkün müdür? Romanlar içinde oldukları dönemin bireysel, toplumsal, hukuksal, yönetsel ilişkilerinin havasını koklatıyorlar bize, hiç değilse yazanın tanıklığını...” değerlendirmesi, edebî metinlerde bu açıdan ne kadar çok şey bulabileceğimizin bir ifadesidir.¹¹ Edebî metinler bu gözle değerlendirildiğinde, emek tarihine ilişkin akademik değerlendirmelerimizi farklı boyutlarda zenginleştirdikleri, deyim yerindeyse bedene can ve ruh kattıkları belirtilmelidir.¹² Sosyal politikanın en önemli konularından biri olan iş kazaları düzleminde temsil edici bir örnek verelim: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü’nün 1937-1943 dönemine ilişkin iş kazası istatistikleri; Türkiye’de iş kazalarının sayısı, yıllara ve aylara göre dağılımı, meslekî dağılımı, işgöremezlik itibariyle sonuçları ve benzeri konularda ayrıntılı veriler içermektedir.¹³ Buna karşılık, Rıfat Ilgaz’ın bu

⁸ Danacıoğlu, 2007, s. 39.

⁹ Danacıoğlu, 2007, s. 42.

¹⁰ Türkeş, 2003.

¹¹ Türkeş, *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın*.

¹² Bu noktada, ünlü caz klasiği *Body and Soul*’u hatırlamadan edemiyoruz!..

¹³ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945, s. 48-62.

istatistiklerle aynı dönemde, 1943 yılında yayımlanan ve “*Kasnağından fırlayan kayışa kaptırdın mı kolunu Alişim!*” dizesiyle başlayan *Alişim* adlı şiiri, iş kazalarını iktisadî boyutları yanında, hiçbir istatistiğin ya da akademik çalışmanın kavrayamayacağı insanî boyutlarıyla ve sonuçlarıyla yansıtmaktadır:

“Kasnağından fırlayan kayışa
kaptırdın mı kolunu Alişim!

Daha dün öğle paydosundan önce
Zileli'nin gitti ayakları.
Yazıldı onun da raporu:
“İhmalden!”
Gidenler gitti Alişim,
boş kaldı ceketin sağ kolu...
Hadi köyüne döndün diyelim,
tek elle sabanı kavrasan bile
sarı öküz gün görmüştür,
anlar işin içyüzünü!
Üzülme Alişim, sabana geçmezse hükmün
Ağanın davarlarına geçer...
Kim görececek kepenek altında ekşiğini
kapılanırsın boğazı tokluğuna.
Varsın duvarda asılı kalsın bağlaman
beklesin mızrabını.
Sağ yanın yastık ister Alişim,
sol yanın sevdiğini.
Ama kızlar da, emektar sazın gibi,
çifte kol ister saracak!”

Bu insanî boyutu, çalışmamızda sözü edilen eserlerin birçoğunda görmek ve hissetmek mümkündür. Bütün bu özellikleri itibarıyla, edebî eserlerin tüm tarih çalışmaları kadar, emek tarihi çalışmaları açısından da kaynak dağarcığımızın ihmal edilmemesi gereken parçaları olduğunu söylemek, sanıyoruz ki abartılı bir ifade sayılmaz.

Türk Edebiyatı ve Çalışma

Birçok edebiyatımızın değişik türlerdeki eserlerinde; Türkiye'nin farklı dönemlerinde, bölgelerinde, sektörlerindeki çalışma yaşamlarına ilişkin izdüşümleri bulunmaktadır.¹⁴ Bu eserlerin bazıları, tekil düzeyde

¹⁴ Evrensel Basım Yayın tarafından yayımlanan dört ciltlik *Emek Öyküleri* ile iki ciltlik *Emek Şiirleri* antolojileri, emek içerikli öykü ve şiirlerden yapılan temsil edici bir derlemedir.

kalmakla birlikte, çok eski tarihlere kadar gitmekte, hatta Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanmaktadır. Refik Halid Karay’ın *Memleket Hikâyeleri*’nden biri olan ve 1909’da yazılan *Hakkı Sükût* isimli öyküsü, Bursa’da bir ipek fabrikasında yaşananları konu almaktadır. Burada, her türlü koruyucu önlemeden yoksun olumsuz iş sağlığı-iş güvenliği koşulları çalışanların sağlığını bozmakta, birbirinin peşi sıra genç kız işçi ölümleri gerçekleşmektedir. Fabrikada amele kâtibi olarak çalışan ve bu ölümleri gözleyen Hasip Efendi, “Üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar sular başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen, taravetinden, kızlığından, gözlerinin pırılıtısından her gün bir zerre kaybederek toprak olan vücutlara şüphesiz acıyor, bu dertlere alışamıyordu.”¹⁵ Hasip Efendi, duygusal yakınlık hissettiği bir işçi kızın da aynı akıbeti paylaşması üzerine buna tepki göstermekte, ancak patron maaşına zam yaparak onun tepkilerini pasifize etmeyi başarmaktadır. Bu hikâyede anlatılan somut çalışma koşulları ile işçiler üzerindeki etkileri, döneme ilişkin akademik nitelikli bilgilerimizle bire bir uyum içerisinde gözükmektedir. Bu bilgilerimize göre, hikâyenin yazıldığı 20. yüzyıl başlarında Bursa’da kadın işçilerin işgünü gerçekten 14-16 saate ulaşmaktaydı.¹⁶

Cumhuriyet döneminde çalışma koşullarına yer veren ilk eserlerden biri ise Mahmut Yesari’nin *Çulluk* isimli romanıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1927 yılında basılan roman, ağırlıklı olarak çalışma yaşamı etrafında dönmese de, fabrika işçilerinin gündelik yaşamlarını geniş bir sosyal örüntü içerisinde ele almaktadır. *Çulluk*’ta kadın işçilerin yoğun olduğu Cibali Tütün Fabrikası ile Cağaloğlu’ndaki bir matbaa özelinde ücretli emeğe ilişkin sorunlara da değinilirken, “...sabahleyin şafak sökmeden kar, yağmur, rüzgâr, güneş hiçbir mâni dinlemeyip fakrin, açlığın emriyle ıslana üşüye, titreye sendeleye, sessiz, şikâyetsiz sürüne sürüne gelen ve bu mustarıp, yorgun vücutların istirahat hakkını vermeden yine aynı emirle işe başlayan, kıyılan tütünlerin ince, katil tozu ile yalnız ciğerleri değil, gözlerine, mesamatına kadar zehirlenen işçi kadınlar” da yer bulmaktadır.¹⁷ 1960’lı yıllarda *Sarı İt* kitabıyla gündeme gelecek olan Reşat Enis’in 1935-1937 yıllarında kaleme aldığı ve 1939’da yayımlanan *Afrodite Buhurdanında Bir Kadın* adlı romanı ise inandırıcılıktan çok uzak ve dramatik olay örgüsüne karşın, dönemin sosyal atmosferine, yaşama ve çalışma koşullarına ilişkin geniş gözlemler içeren ilk eserlerden biridir.¹⁸ Sosyal yaşamı tüm örüntüleriyle ele alan ve eleştiri dozu yüksek olan eserde, hem bir dokuma fabrikasındaki, hem de bir maden ocağındaki çalışma koşullarına ve bu arada iş kazalarına ilişkin gözlemler

¹⁵ Karay, 1981, s. 143.

¹⁶ Bakınız, Quataert, 1999, s. 230.

¹⁷ Yesari, 1995, s. 26.

¹⁸ Roman hakkında kapsamlı değerlendirmeler için bakınız, Fethi Naci, 1981, s. 335-339.

bulunmaktadır. Ancak, *Afrodite Buhurdanında Bir Kadın*’ı “roman katına yükselemeyen, yazınsal değeri olmayan bir çalışma” olarak niteleyen Fethi Naci, “bir gerçeklik duygusu uyandırmayan, inandırıcı olamayan” bu romanın “yazınsal açıdan değil, ele aldığı konu dolayısıyla, yazın tarihi açısından önemli” olduğunu belirtmektedir.¹⁹

Bunlar tekil örneklerdir ve Osmanlı İmparatorluğu’nun son, Cumhuriyet’in ilk dönemlerine ilişkin çok fazla eser mevcut değildir. Bu değerlendirmemiz, sadece çalışma hayatına ilişkin eserler için değil, sosyal sorunlarla ilgili tüm eserler açısından da geçerlidir. Bu dönemlerde, sosyal sorunlar, tekil örnekler dışında, edebiyatımızda yansımaları bulmamıştır denilebilir. Örneğin aynı dönemde, kırsal kesimdeki sosyal sorunlara ilişkin eserler de yok denecek düzeydedir. Sorun salt çalışma ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, diğer etmenler yanında, ücretli çalışma ilişkisinin henüz önemli bir varlık kazanmamış olmasının bu durum üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bunu izleyen dönemlerde ise sanayileşme çabaları sonucunda işçiler nicelik olarak artıp, işçi-işveren ilişkileri gelişirken ve bu ilişkilerde sorunlar yaşanırken, çalışma yaşamı edebî metinlerde de giderek daha fazla yansımaları bulmaktadır. 1940’lı, 1950’li yıllardan başlayarak, artık Orhan Kemal’in, Necati Cumalı’nın romanlarından Aziz Nesin’in, Sait Faik’in hikâyelerine, Nâzım Hikmet’in, Rıfat Ilgaz’ın şiirlerine kadar birçok yazarın eserlerinde, değişen ölçülerde de olsa bu izdüşümlerini bulmak mümkündür.

Çalışma yaşamına ilişkin izdüşümleri içeren bu edebî metinler, genel çizgileriyle değerlendirildiğinde, birçok açıdan birbirlerinden farklı özellikler göstermektedir. Bu eserlerin bir bölümünde, yazarlar, kendi yaşamakta oldukları döneme ilişkin olarak, kendi gözlemleri kaynaklı değerlendirmeler yapmaktadırlar. Örneğin, kendisi de yaşamının bir döneminde işçilik yapmış olan Orhan Kemal’in çalışma hayatına ilişkin gözlemler içeren eserlerinin büyük bölümü bu kategori içerisinde düşünülmelidir. Yazarın *Bereketli Topraklar Üzerinde* adlı romanında, Türkiye’de 1940’lı ve 1950’li yıllarda yaşanan iktisadî ve sosyal değişim süreci ile bunun çalışma yaşamı üzerindeki etkileri, aynı dönemi yaşayan yazarın gözüyle yansıtılmaktadır. Bu kitabı yanında, yazarın değişik türlerdeki diğer eserlerinin, özellikle de romanlarının çalışma hayatını yansıtan edebî eserler arasında çok özel bir önemi vardır. Bunun nedenlerinden biri, Orhan Kemal’in çalışmalarında, salt nicel açıdan bakıldığında bile çalışma hayatına ilişkin izdüşümlerinin geniş bir yer kaplıyor olmasıdır. Bunun yanı sıra, yazarın çalışmalarının bir özelliği de Türkiye tarihinin kritik değişim dönemlerini yansıtıyor olmasıdır. Kuşku yoktur ki, Türk toplumunun 1940’lı ve 1950’li yıllarda yaşadığı kırsal değişim ve göç süreçleri ile bunların kentteki uzantılarını da kapsayan oluşumlar,

¹⁹ Fethi Naci, 1981, s. 339; Fethi Naci, 2002, s. 25.

Türkiye tarihinin en önemli halkalarındandır ve Orhan Kemal’in kaleminden ustalıkla anlatılmaktadır. Salt çalışma yaşamı açısından bakıldığında, tarım işçilerinin koşulları yanında, kentsel kesimde oluşmaya ve gelişmeye başlayan fabrika yaşamının getirdikleri de onun eserlerinde yansımaları bulunmaktadır. Kemal’in toplumcu gerçekçi bir yaklaşım içerisinde ustalıkla kurguladığı ve kendi yaşamının izlerini de taşıyan *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanı, sanıyoruz ki, sadece bu tür eserler değil, tüm Türk romanları arasında da bir başeser olarak belirginleşmektedir. Yazarın *Vukuat Var* ve *Hanımın Çiftliği* adlı romanlarında da, daha küçük boyutlarda olmak üzere, çalışma hayatına ilişkin değerli gözlemler bulunmaktadır. Bunlardan birini, Türkiye emek tarihinin en önemli olgularından biri olan çocuk emeği kullanımı düzleminde açmak isteriz. İkinci Dünya Savaşı dönemi ve izleyen yıllar, kendine özgü koşullarıyla, çalışma hayatı ve bunun bir ögesi olarak çocuk çalışması üzerinde çok olumsuz etkiler yapmıştı. Dönemin işçi ve sendika gazetelerine de yansıyan birçok saptama, ekonomik açıdan çalışarak gelir elde etmek zorunda olan, ancak yaşları küçük olduğu için kendi kimlikleriyle çalışamayan birçok çocuğun, başkalarının nüfus cüzdanlarıyla işe girdiğini ortaya koymaktadır.²⁰ Bu olgu, Orhan Kemal’in 1940’lı ve 1950’li yıllarda Çukurova Bölgesi’ndeki çalışma koşullarına ilişkin gözlemler içeren *Vukuat Var* adlı romanında da yer bulmuştu: “Çocuklar mahallenin çamuru, tozu toprağı içinde boy atıncaya kadar oynar, yuvarlanır, boyatıp da palazlandı mı, büyüklerinden birinin nüfus kâğıdıyla fabrikaya girer, başlardı çalışmaya.”²¹ Bu durumda, edebî metinlerin emek tarihi çalışmaları için kaynak olarak kullanılabilirliği açısından değerlendirildiğinde; Orhan Kemal’in metni, konuya ilişkin bilimsel verileri destekleyen, güçlendiren bir kaynak olma niteliğini kazanmaktadır.

Yazarının kendi yaşamı ile gözlemlerinden kaynaklanan edebî metinlerin varlığına karşılık, yazarın kendi yaşamadığı bir dönemi konu aldığı edebî eserleri ise ikinci bir kategoride düşünebiliriz. Burada yazar, artık kendi gözlemlerini değil, değişik kaynaklardan elde ettiği bilgiler ve değerlendirmeler ile başka tanıklıkları esas alarak eserini kurgulamaktadır. Örneğin, İrfan Yalçın’ın İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ereğli Kömür Havzası’ndaki “iş mükellefiyeti” uygulamasını konu alan *Ölümün Ağzı* kitabı bu tür bir çalışmadır ve yazarın bu uygulamaya ilişkin araştırmaları ile dönemi yaşayanlarla yaptığı konuşmalar üzerine kurgulanan, belgesel niteliği çok belirgin olan bir romandır.

Çalışma yaşamına ilişkin izdüşümleri içeren edebî metinler arasındaki bir başka farklılık ise bu metinlerde çalışma yaşamına “dolaysız” ya da “dolaylı” bir biçimde yer veriliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bazı

²⁰ Konuya ilişkin kapsamlı değerlendirmeler için bakınız, Makal, 2007, s. 358-360.

²¹ Orhan Kemal, 1959, s. 21.

eserlerde çalışma yaşamı eserin merkezine oturtulur ya da emeğe büyük bir yer verilirken; diğerlerinde emeğe ilişkin gözlem ya da değerlendirmeler sınırlı bir düzeyde kalmaktadır. Türk edebiyatında emeğe dolaysız bir yer veren birinci kategorideki eserlerin görece sınırlı olduğu söylenebilir. Yukarıda değinmiş olduğumuz Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, İrfan Yalçın’ın *Ölümün Ağzı*, Reşat Enis’in *Sarı İt* adlı romanları bunlar arasındadır. Sadece çalışma yaşamının önemli konularından biri olan “grev” açısından değerlendirildiğinde, Orhan Kemal’in *Grev* ve Aziz Nesin’in *Büyük Grev* adlı hikâyeleri de dolaysız karakterli çalışmalar olarak belirginleşmektedir. Daha yakın dönemlerde yazılan Nejat Elibol’un *Direnen Haliç* ve Muzaffer Oruçoğlu’nun *Grizu* romanları da aynı özelliği göstermektedir.

Buna karşılık, Türk edebiyatında, daha çok emeğe ilişkin sınırlı öğeler içeren ikinci kategorideki eserler ağırlıklıdır. Türk edebiyatında çalışma yaşamına dolaylı ya da dolaysız olarak yer veren eserler tümüyle değerlendirildiğinde ve dünya edebiyatından örneklerle karşılaştırıldığında, aslında çalışma yaşamına ve emeğe gerektiği kadar önem verilmemiş olduğu da söylenebilir. Sonuç olarak, Türkiye’de bir “köy edebiyatı”nın varlığından söz edilebilir ve bu çerçevede değerlendirilebilecek çok sayıda ünlü yazar ve eser bulunurken, bundan farklı olarak, bir “işçi edebiyatı”ndan söz etmek pek de mümkün görünmemektedir. Bu noktada, akademik araştırmalar itibariyle de çalışma yaşamına yeterli önemin verilmemiş olduğu hatırlandığında, iki alan arasında kaçınılmaz bir koşutluk ortaya çıkmış olmaktadır.²² Bunun nedenleri üzerinde çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde kapsamlı bir biçimde duracağız.

Toplumcu Gerçekçilik

Çalışma ilişkilerinin Türk edebî metinlerinde kapladığı yer sorunu, bizi kaçınılmaz biçimde yazarlarının hayata bakışı ve siyasî görüşleri konusuna götürmektedir. Böylesi bir irtibatlandırma yapıldığında, daha çok sosyalist ya da “toplumcu gerçekçi” olarak nitelenen yazarların iktisadî ve sosyal açıdan daha kötü durumdaki geniş emekçi kitlelerin yaşamlarına ve bunun bir parçası olarak çalışma hayatına ilgi duydukları görülmektedir. Bu yazarların eserlerinde çalışma yaşamına ilişkin izdüşümleri hem nicelik olarak daha çoktur, hem de bu eserler daha dolaysız bir karakter taşımaktadırlar. Örneğin, salt şiir alanında bir değerlendirme yapıldığında; Nâzım Hikmet, Attila İlhan, Rıfat Ilgaz, A. Kadir, Hasan Hüseyin gibi sosyalist/toplumcu gerçekçi şairlerin eserlerinde çalışma hayatının diğerlerine göre daha geniş bir yer kapladığı görülmektedir. Bu şairlerin çalışma hayatına ilişkin genel bir nitelik taşıyan şiirleri olduğu gibi, somut,

²² Türkiye’de emek tarihi çalışmalarına ilişkin olarak, bu noktanın da tartışıldığı geniş bir değerlendirme için bakınız, Makal, 2007, s. 15-21.

tekel düzeydeki olgulara ilişkin şiirleri de bulunmaktadır. Örneğin, Hasan İzzettin Dinamo’nun ya da Mehmet Başaran’ın belirli yıllardaki 1 Mayıs kutlamalarına ilişkin şiirleri²³ ya da Hasan Hüseyin’in *Kavel* şiiri, bunlara örnektir. Türkiye çalışma ilişkileri tarihi açısından özel bir önemi olan 1963 tarihli Kavel grevinin, gelecekte herhalde bu alana ilişkin bilimsel eserlerden çok, Hasan Hüseyin’in *Kavel* şiiri ile hatırlanacağını söylemek bir abartı sayılmamalıdır.

Bu değerlendirmelerimiz, şiir dışındaki türlerde eser vermiş olan Türk yazarlar açısından da geçerlilik taşımaktadır. Düşünsel açıdan bakıldığında, toplumcu gerçekçi yazarların kendilerini emeğe daha yakın görüyor olmaları ve eserlerinde buna ilişkin süreçlere daha çok yer vermiş olmaları doğaldır. Ancak, bunun yanı sıra, bu yazarların Türkiye tarihinin değişik dönemlerinde yönetim kademelerinden özellikle sosyal yaşam ve emek içerikli eserlere yönelmiş olan baskılara karşı daha büyük bir direnç göstermiş olduklarını ve bu direncin maddî-manevî olumsuz sonuçlarıyla karşı karşıya kaldıklarını da belirtmek gerekir. Bu yazarların geniş halk kesimlerinin kötü çalışma ve yaşama koşulları yanında, kendi yaşamlarının zorluklarına karşın, eserlerinde insanî değerlere inanç ile daha iyi bir dünya ve geleceğin kurulabileceği umudunu yansıtan bir iyimserliğe sahip olmaları ilgi çekicidir. Bu, sanıyoruz ki kendilerinin hümanizma temellerinin güçlülüğü ile açıklanabilecek bir durumdur.

Tam da bu noktada bu yazarlar ile Reşat Enis arasında iyimserlik-kötümserlik ikileminde ortaya çıkan önemli farklılıktan söz etmek gerekir. Çalışmamızda konumuz açısından büyük önem taşıyan iki romanını değerlendirdiğimiz Enis, bir toplumcu gerçekçi değil de, belki Zola geleneğinde bir naturalist olarak nitelenebilir. Ancak, Ömer Türkeş’in ifadeleriyle Reşat Enis’inki “doğalcılığın kaba bir yorumu olarak değerlendirilebilir” ve Zola gibi rafine bir üsluptan ve Orhan Kemal’in öykü ve romanlarındaki incelik ve derinlikten uzaktır.²⁴ Türkeş, Reşat Enis’in *Afrodite Buhurdanında Bir Kadın* adlı kitabını, bir “facialar antolojisi” olarak nitelendirmektedir.²⁵

“Tarla”daki Edebiyat: Tarım Sektörü Açısından Bir Değerlendirme

Edebî eserler, değişik sektörlerdeki, iktisadî faaliyet alanlarındaki çalışma ilişkilerine ilişkin izdüşümlerini yansıtırken, ücretli emeğin en yoğun olduğu sanayi sektörünün bunlar arasında başta gelmesi doğaldır. Ancak, tarihsel açıdan bakıldığında, edebî metinlerin başlangıçta daha çok

²³ Dinamo, “1 Mayıs Yürüyüşü”, *Kavga Şiirleri*, 1977; Başaran, “Taksim Alanında Bir Top Gülüm Var”, *Sanat Emeği*, Temmuz 1980.

²⁴ Türkeş, *Afrodite Buhurdanında Bir Kadın*.

²⁵ Türkeş, *Afrodite Buhurdanında Bir Kadın*.

tarım ve madencilik kesimindeki çalışma sorunlarını yansıttığını, zaman içerisinde Türkiye'nin sanayileşme sürecine ve bu süreçte sektörlerin payının değişimine koşut biçimde, ağırlığın sanayi kesimine kaydığını görüyoruz. Bu nedenle, özellikle başlangıç dönemlerine ilişkin olarak, edebî eserleri, tarım ve madencilik kesimlerindeki ilişkiler ile sektörler arası geçişlilikler açısından da değerlendirmek yararlı olacaktır. Edebî metinlerde yer alan farklı faaliyet alanlarına ilişkin gözlem ve değerlendirmeler, aynı zamanda bu faaliyet alanlarıyla geniş ölçüde örtüşen coğrafi-bölgesel ayrımları da yansıtmaktadır. Örneğin, madencilik sektörü Zonguldak'la, tarım kesimi büyük ölçüde Çukurova ile örtüşebilmektedir. Bu örtüşmeler, edebî metinlere hem ulusal, hem de yerel bir karakter kazandırmaktadır.

Bu bağlamda, tarım kesimi açısından bakıldığında, Cumhuriyetten sonra tam bir tarım toplumu olma niteliğini taşıyan Türkiye'de bu kesimin iktisadî olduğu kadar, sosyal açıdan da büyük önemi bulunmaktaydı. Kırsal kesimdeki yaşama koşulları, sosyal sorunlar ile bunları konu alan bir “köy edebiyatı”nın oluşum süreci üzerinde aşağıda kapsamlı biçimde duracağız. Konuya ücretli emek açısından bakıldığında ise özellikle tarım işçilerinin yaşama ve çalışma koşulları ön plana çıkmaktadır. 1940'lı yılların ortalarında Türkiye'de tarım işçilerinin sayısı 200.000 dolaylarında tahmin ediliyordu.²⁶ 1936 tarihli İş Kanunu'nun kapsamı dışında tutulmuş olan tarım kesiminde çalışan bu işçiler, her türlü sosyal ve hukukî korumadan mahrumdular. Hukuksal bir korumaya tabi tutulmayan bu kesimdeki işçi-işveren ilişkileri, bölgeden bölgeye de değişiklik gösteren ve çok defa uyulmayan yerel örf, adet ve geleneklere dayanmaktaydı.²⁷ İşte, tarım işçilerinin çalışma ve yaşama sorunları, özellikle tarım kesimindeki ilişkilerin değişime uğramaya başladığı 1940'lı ve 1950'li yıllarda, birçok edebî esere de konu olmuştur. Bunlar arasında, Çukurova'daki geçici tarım işçilerinin sorunlarını anlatan Orhan Kemal'in eserleri özellikle önemlidir ve bu döneme tanıklık etmektedir. Yazarın bu tür eserlerinin en önemlisi de, kanımızca, daha önce değinmiş olduğumuz *Bereketli Topraklar Üzerinde* adlı romandır. Fethi Naci'nin ifadesiyle “Sabırla derlenmiş gözlemler, sosyal gerçekliğin insan gerçekliğiyle birlikte uyumlu bir biçimde verilmesi, insanların –idealize edilmeden- içinde yaşadıkları şartlarla bağlantılı olarak ele alınışı, ayrıntıların ustalıkla değerlendirilmesi...” bu romanı güçlü kılan başlıca öğelerdir.²⁸ Moran'a göre ise romanın çarpıcılığı “yalnızca sadakatle yansıttığı Çukurova gerçekliğine değil, bu gerçekliği, mitoslardan gelen geleneksel bir yapı içinde, ama canlılığı ayakta tutan modern bir ‘gösterme’

²⁶ Topçuoğlu, 1946, s. 19.

²⁷ Çalgüner, 1943, s. 111. Dönem içerisinde tarım işçilerinin sosyal ve hukuksal durumları ile çalışma koşulları konusunda kapsamlı bilgi için bakınız, Makal, 2002, s. 140-145.

²⁸ Fethi Naci, 1971, s. 56.

yöntemiyle sunmasına borçludur.”²⁹ Romandan, tarım işçilerinin yaşama koşullarıyla ilgili bir bölümü aktarmak istiyoruz:

“Pek pek birkaç hafta sonra ‘Urumdan Şamdan’ çekilip çekilip gelen ırgat kafilelerinin akını başlar. Binlerce kadın, erkek, çocuk, genç, yaşlı, paramparça üstbaşlarıyla pis pis kokarak, Ötegeçe’deki mezarlığa yığılırlar. Kıçı çıplak çocuklar mezar taşlarına inip biner, tevekkül içindeki kadınlar, Taşköprü’nün bu geçesindeki ırgat pazarından iş ve ekmeğin sevinciyle gelecek erkeklerini beklerler. Kul acımaz bunlara, Allah acımaz. Allahın unuttuğu insanlardır bunlar! Peygamberler kitaplar dolusu sabır, tevekkül, kanaat getirmişlerdir bunlara. Hiçbir işe yaramıyan, hiçbir işe yaramıyacak olan sabır, tevekkül, kanaat!”³⁰

Orhan Kemal’in eserleri Çukurova bölgesini konu alırken, Necati Cumalı’nın ve Samim Kocagöz’ün eserlerinde ise Ege Bölgesi’nde tarım kesimindeki çalışma koşullarıyla ilgili gözlem ve değerlendirmeler yer almaktadır.

“Ölümün Ağzı”ndaki Edebiyat: Madencilik ve Emek

Madencilik sektörünün de tüm emek tarihi çalışmaları açısından özel bir önemi vardır. Bunun nedeni, madencilik ve özellikle de kömür madenciliği faaliyet alanının tarih boyunca işçilerin çalışma koşullarının en kötü olduğu ve uzun yüzyıllar süren mücadelelere sahne olan bir kesim olmasıdır. Nitekim yeryüzü ölçeğinde ilk sosyal politika tedbirleri de madencilik sektöründen başlayarak gerçekleştirilmiştir. Emile Zola’nın *Germinal* romanı başta olmak üzere birçok edebî metinde de, madenlerdeki olumsuz çalışma koşulları ve bunun yarattığı gerilim ve mücadeleler yansımaları bulmuştur. Türkiye açısından bakıldığında da, kömür üretiminin merkezini oluşturan Ereğli Kömür Havzası’nın emek tarihi açısından özel bir önemi vardır. Zonguldak’ta 19. yüzyılda kömürün bulunmasından sonra, bu bölgede tüm dünya ölçeğinde olduğu gibi kendine özgü, güç çalışma koşulları geçerli olmuştur. Zaten zor olan bu çalışma koşullarına, biri 19., diğeri 20. yüzyılda gerçekleşen iki zorunlu çalıştırma –mükellefiyet-uygulaması da eklenmiştir. Bu durumda, bölgenin çok uzun bir zaman aralığında yaşanan ve diğer kesimlerden çok daha ciddi boyutlara ulaşan çalışma koşullarını yansıtan; romandan öyküye, öyküden şiire çok sayıda edebî metnin ortaya çıkmış olması hiç de şaşırtıcı sayılmamalıdır.³¹ Buradaki çalışma hayatından izdüşümleri içeren şiirler yazan şairler arasında Nâzım Hikmet’ten Fazıl Hüsnu’ye, Melih Cevdet’ten İlhan Berk’e, Ceyhan Atuf

²⁹ Moran, 1991, s. 56.

³⁰ Orhan Kemal, 1964, s. 184.

³¹ Bu eserlerin bir bölümüne ilişkin geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Kalyoncu, *Kömürde Açan Çiçek, Kömür Kokan Şiirler*.

Kansu’dan Mehmet Başaran’a kadar birçokları bulunmaktadır.³² Bu şairlerin çok büyük bölümünün bölgeyle direkt bir bağlantı içerisinde olmadıkları da dikkati çekmektedir. Bu şairler, maden işçilerinin dramatik yaşamlarına ilişkin olarak duymuş, okumuş oldukları şeylerden ya da bölgeye yapmış oldukları ziyaretlerdeki kişisel gözlemlerinden etkilenmiş ve bunu şiirlerine yansıtmış olmalıydılar. Aralarında Ahmet Naim’in ve Mehmet Seyda’nın da bulunduğu birçok yazarın öyküleri de kömür madenlerindeki olumsuz çalışma şartlarına ilişkin gözlemler içerir. Bu iki yazarın bölgeyle bağlantıları, yazdıklarını daha dolaysız kılmaktadır. 1960’lı yıllarda *Sarı İt* kitabıyla gündeme gelecek olan Reşat Enis’in 1939’da yayımlanan *Afrodit Buhurunda Bir Kadın* adlı Türkiye’de çalışma hayatına ilişkin geniş gözlemler içeren ilk romanlardan biri olan eseri de, aynı zamanda maden işçilerinin yaşamlarından kesitler içermektedir.

Bölgeye yabancı olan Oruçoğlu’nun, kendi ifadesiyle “daha çok okuma, not alma ve eski madencilerle konuşma” yoluyla oluşturarak,³³ 2000’li yıllarda yayımladığı (şimdilik) üç ciltlik *Grizu* adlı romanı da Ereğli Kömür Havzası ekseninde kurgulanmış. Roman, Osmanlı İmparatorluğu’nda kömür madenlerinin işletilmeye başlandığı 19. yüzyıl ortalarında başlıyor, 1860’lardan başlayarak Dilaver Paşa Nizamnamesi çerçevesinde gerçekleştirilen zorunlu çalıştırma uygulaması da dahil olmak üzere madenlerde yaşanan gelişmeleri içeriyor ve Cumhuriyet Türkiye’sine de uzanarak, Temmuz 1923’teki ünlü Şimendifer İşçileri Grevi ile sona eriyor. Bu uzun dönem içerisinde maden ocaklarındaki çalışma koşulları, sorunlar ve direnişler, bölgenin insanî örüntüleriyle zenginleştirilmiş bir atmosfer içerisinde betimleniyor. Yazar kendisi, “Yeraltından çok, yeraltında çalışan insanın ruhunda gezinmeye çalıştım. Madenci ruhunun derinliklerine inebildim mi, inemedim mi bilemiyorum” diyor.³⁴ Ancak, bölgeyi yakından tanıyan araştırmacılar, yazarın eserindeki betimlemelerinin abartılı olduğu kanısındalar. Eser, bu atmosfer içerisinde, dönemin siyasal, sosyal ve iktisadi oluşumlarına da sürekli olarak referanslar verilerek gelişiyor ve sonlanıyor. Ancak, eserde verilen bazı somut referansların tarihsel olgularla uyum içerisinde bulunmadığı görülüyor. İkinci cildin başında Dilaver Paşa, “Efendiler” diyor, “Bu havzada artık Mecelle-i Ahkamı Adliye devri kapanmıştır. Eski örf ve adet nizamı ile bahriyenin gün geçtikçe artan maden ihtiyacını temin etmenin mümkünatı yoktur. Bu havzanın şimdi yeni bir nizamnameye ihtiyacı var.”³⁵ Buraya kadar, bir sorun yokmuş gibi görünüyor; ama bir taraftan Dilaver Paşa Nizamnamesi 1867 tarihini taşıırken; diğer taraftan 1868 yılında oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanan

³² Bu şairler ve şiirler konusunda bakınız, Kalyoncu, *Kömür Kokan Şiirler*.

³³ Oruçoğlu, “Grizu’ya Nasıl Başladım?”

³⁴ Oruçoğlu, “Grizu’ya Nasıl Başladım?”

³⁵ Oruçoğlu, *Grizu-2*, s. 8.

Mecelle'nin 1869-1876 yılları arasında tamamlandığını, “kitap” adı verilen her bölümün hazırlandıkça beklenilmeden padişaha sunulduğunu ve onun onayıyla kanunlaştırıldığını³⁶ düşünecek olursak, romanda tarihsel olgularla telifi mümkün olmayan bir durum ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, Mecelle eski örf ve adet nizamını temsil etmediği gibi, tam tersine örf ve adet hukukunun önemli olduğu bir dönemden yazılı hukuk düzenine geçişte önemli bir adım olarak belirginleşiyor.³⁷ Bu kadar temel bir konuda yapılan yanlışlar, eserdeki diğer tarihî referansların sağlığı konusunda da ciddi tereddütler uyandırmaktadır.

Behçet Kalaycı'nın 1992 yılında yayımlanan *Kıvırcık – Genç Bir Madencinin Öyküsü* adlı romanı ise Ereğli Kömür Havzası'nda henüz yabancı sermayeye ait kömür işletmelerinin varlığını sürdürdüğü 1930'lu yılları konu alıyor. Kitabı adını veren “kıvırcık”, bölgede madenci işçiler için özellikle bölge dışından gelen işçiler tarafından kullanılan, onların kötü çalışma ve yaşama koşullarına karşı tepkisizliklerine de atıfta bulunan küçümseme içerikli bir niteleme. Bir köy genci olan Dursun'un ilk defa maden ocaklarında çalışmaya gitmesiyle başlayan roman, onun maden ocağında göçük altında kalarak can vermesiyle bitiyor. Roman, maden ocaklarındaki çalışma koşulları yanında; köylülerin ve madencilerin gündelik yaşamları, barınma, beslenme, sağlık koşulları, aile yaşamları, törensellikler ve benzeri konularda geniş gözlemler içeriyor. Bu gözlemler, *Grizu* kitabındakinden farklı olarak, romanın olay örüntüsüyle de bağlantılı biçimde, doğal halleriyle ve abartısız olarak sunulmuş. Bu şekliyle, *Kıvırcık – Genç Bir Madencinin Öyküsü*'nün bölgenin sosyal atmosferini ve insanını en iyi anlatan edebî metinlerden biri olduğunu düşünüyoruz.

Bölgeye ilişkin metinlerden bir bölümü ise İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan ve Türkiye emek tarihinin en trajik olgularından biri olan “iş mükellefiyeti”ne, yani zorunlu çalıştırma uygulamasına ilişkindir.³⁸ Bunlar arasında İrfan Yalçın'ın *Ölümün Ağzı* ve Mehmet Seyda'nın *Yanartaş* romanları da bulunuyor.³⁹ Bu eserlerin, neredeyse belgesel bir nitelik taşıdıkları söylenebilir. Buna karşılık, *Yanartaş* ile *Ölümün Ağzı* arasında yukarıda belirlediğimiz ölçütler açısından önemli bir farklılık bulunmakta; Seyda romanında kendi yaşam deneyimlerini ve gözlemlerini aktarırken, Yalçın mükellefiyet dönemini yaşayan kişilerle yaptığı görüşmelerin izlerini yansıtmaktadır. Yalçın'ın, kitapta anlatılanların gerçeğe uygunluğunu soranlara, “ben anlatılanların yalancısıyım” dediği rivayet olunur. Yalçın'ın kitabının hem edebî nitelikleri, hem de belgesel niteliği ve

³⁶ Üçok; Mumcu, 1985, s. 326; Makal, 1997, s. 235.

³⁷ Çelik, 1985, s. 5-6. Mecelle konusunda bilgi için bakınız, Makal, 1997, s. 234-239.

³⁸ İş mükellefiyeti uygulamasını değişik yönleriyle kapsamlı biçimde değerlendiren çalışmamız için bakınız, Makal, 2007, s. 163-212.

³⁹ Bakınız, Yalçın, 1989; Seyda, 1970.

gerçeklere uygunluk açısından Oruçoğlu'nun kitaplarıyla karşılaştırılmayacak bir niteliğe sahip olduğunu belirtmeliyiz.

Ereğli Kömür Havzası'ndaki maden işçilerinin çalışma ve yaşam koşullarından izdüşümleri içeren edebî metinlerin, Türkiye geneline ve diğer sektörlerdeki çalışma yaşamına göre sayıca çok daha fazla olduğu, daha dolaysız bir karakter taşıdığı ve daha çok edebiyatçının buna ilgi duyduğu dikkati çekmektedir. Bu durum, maden ocaklarındaki çalışma koşullarının çarpıcılığıyla ve iki defa yaşanan travmatik “zorunlu çalıştırma” deneyimiyle bağlantılı olmalıdır.

İş Mücadeleleri, Grevler ve Edebiyat

Dünya edebiyatına ait, aralarında *Germinal* ve *Bitmeyen Kavga*'nın da bulunduğu çok sayıda eser, işçilerin içinde bulunduğu olumsuz çalışma ve yaşama koşulları yanında, bu koşulları düzeltme yolunda verdikleri mücadeleleri de yansıtır. Buna karşılık, Türkiye emek tarihine ilişkin izdüşümleri içeren ve zaten sınırlı sayıda olan eserler, daha çok işçilerin olumsuz çalışma ve yaşama koşullarından kaynaklanan sıkıntılar üzerinde odaklanırken, işçi mücadelelerine çok fazla yer vermemektedirler. Bu sınırlılık, kanımızca, sadece yazarların bakışlarından ya da özne tercihlerinden kaynaklanmamakta, nesnel bir durumu -Türkiye'de batı ülkeleriyle karşılaştırılabilecek düzeyde işçi mücadelelerinin yaşanmamış olmasını- da yansıtmaktadır. Batıda kötü koşullar mücadeleyi doğururken, Türkiye'de çoğu zaman bu birlikteliği gözlemek mümkün değildir. İşçi mücadelelerinin, özellikle 1960 öncesi dönemde sınırlı kalması üzerinde etkide bulunan faktörler ise çeşitlidir ve mevzuattaki yasaklayıcı hükümlerden yönetimin fiilî baskılarına, işçi sınıfının bilinç durumuna kadar uzanmaktadır. Bu durum, diğer etmenler yanında, işçi mücadelelerinin edebî metinlere yansımaları olumsuz yönde etkilemiştir. Buna karşılık, Türk edebiyatında, sınırlı olmakla birlikte grev olgusunu ele alan çalışmalar da vardır. Bunların büyük bölümü, genel nitelikli olmaktan çok, somut bir grev hareketi üzerinden kurgulanmış olmaları nedeniyle, dönem koşullarını gayet iyi yansıtmaktadır.

Orhan Kemal'in 1947 tarihli *Grev* adlı hikâyesi, işçi mücadelesini konu alan ilk çalışmalar arasındadır. İkinci Dünya Savaşı'nın kendine özgü koşullarında çıkarılan ve diğer boyutları yanında emek evrenine ilişkin düzenlemeler de yapan 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu, tekstil başta olmak üzere bazı faaliyet alanlarında günlük çalışma sürelerinin artırılması yönündeki uygulamalara kaynaklık etmişti.⁴⁰ Yasa savaşın olağanüstü koşullarında çıkarılmış olmakla birlikte, savaştan sonra da bu uygulamaya devam edilmiş, çalışma sürelerinin 1936 tarihli İş Kanunu ile öngörülen düzeylere indirilmesi için uzun yıllar beklemek ve mücadeleler vermek

⁴⁰ Bakınız, Makal, 2007, s. 166-173.

gerektiği.⁴¹ İşte, Orhan Kemal’in *Grev* adlı hikâyesinde anlatılanlar, dönemin bu koşulları ile bire bir örtüşmektedir. Öyküde, işçiler mesainin sekiz saata inmesi amacıyla, tezgâhlarının başında ve işi tam anlamıyla bırakmadan, üretimi durdurmaktadır. Bir işçi şöyle demektir: “Harb biteli beş sene oluyor! İş Kanununun hükümlerini yerine getirmenizi istiyoruz!” Öyküde, olay kamu makamlarına yansırken, bazı işçiler de göz altına alınmaktadır. Orhan Kemal’in öyküde söz ettiği ve onun gerçek gözlemlerinden kaynaklandığını düşündüğümüz grev olayı, 1936 tarihli İş Kanunu’nun 1963 yılına kadar yürürlükte kalan “grev yasağı” dönemine denk gelmektedir.⁴² Öykünün yazıldığı 1947 yılı, grev konusunda yeni gelişmelere sahne olmakta, aynı yıl çıkarılan Sendikalar Kanunu “greve teşvik ve teşebbüsü” de cezaî yaptırımlara bağlarken, yasanın çıkarılması sırasında, muhalefetteki Demokrat Parti işçilere grev hakkının verilmesini savunmakta, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi ise bu istemlere karşı şiddetle direnmektedir.⁴³ Grev konusundaki bu gelişmeler, dönem itibariyle çalışma yaşamının da ötesine geçerek, bir yerde, Türk demokrasisinin eksikliklerini simgelerken; Orhan Kemal’in öyküsü de, bunun edebiyattaki izdüşümü olma niteliğini kazanmaktadır.

1960 sonrası ise grev olgusu itibariyle farklı bir döneme tekabül eder. Grev hakkı 1961 Anayasasında yer bulmakta ve 1963 tarihli Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile geniş biçimde düzenlenmektedir. Ancak, bu iki düzenleme arasında kalan ve grevin henüz yasal olmadığı geçiş döneminde, 28 Ocak-4 Mart 1963 tarihleri arasında Koç’a ait Kavel Kablo Fabrikası’nda gerçekleştirilen iş bırakma eylemi, değişik boyutları itibariyle Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde kendine özgü bir yere sahiptir.⁴⁴ Günümüzde bu grev, daha çok Hasan Hüseyin’in *Kavel* şiiri ile hatırlanmaktadır ve denilebilir ki, bir şiir bir grevi ölümsüzleştirmiştir:

“İşime karım dedim
Karıma kavel diyeceğim
Ve soluğum tükenmedikçe bu doyumsuz dünyada
Güneşe karışmadıkça etim
Kavel grevcilerinin türküsünü söyleyeceğim
Ve izin verirlerse istinyeli emekçi kardeşlerim
İzin verirlerse kavel grevcileri
Ve ben kendimi tutabilirsem eğer

⁴¹ Bu uygulama ve mücadeleler için bakınız, Makal, 2002, s. 517-520.

⁴² Bu dönemde, hukuksal yasak ve yaptırımlara rağmen gerçekleştirilen grev eylemleri vardır. Bu grevlere ilişkin bir döküm ve kapsamlı değerlendirmeler için bakınız, Makal, 2007, s. 290-318.

⁴³ Bu gelişmeler konusunda bakınız, Makal, 2007, s. 270 vd.

⁴⁴ Bu eyleme ilişkin olarak bakınız, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, s. 239-240.

Sesimi tutabilirsem
o çoban ateşlerinin parladığı yerde kavel’de
o erkekçe direnilen yerde kavel’de
karın altında nişanlanıp
dostlarımla arasında öpeceğim
nişanlımı kavel kapısında
ve izin verilerse istinyeli emekçi kardeşlerim
izin verilerse kavel grevcileri
ilk çocuğumun adını
kavel koyacağım”

Reşat Enis, eserlerinde sosyal sorunlara, çalışma hayatına ve onun bir boyutu olarak işçi mücadelelerine yer veren yazarların başında gelmektedir. Enis’in 1939 yılında yayınlanan *Afrodite Buhurandan Bir Kadın* romanında, çalışma hayatına ilişkin sorunlar yanında, işçilerin ücret artışı amacıyla gerçekleştirdikleri bir grev etkinliğine ilişkin sahneler yer almaktaydı. Yazarın, 1968 yılında yayınlanan romanı *Sarı İt*’te ise 1960 sonrası dönemdeki sosyal yaşam ve onun bir bileşeni olarak çalışma yaşamı değişik boyutlarıyla ve çok daha kapsamlı bir yer bulmaktadır. Romanda, 1960’lı yılların işçi hareketleri, örgütlenme çabaları, bir sendikanın kurulup gelişme süreci, bir fabrikada toplu sözleşme hakkını elde etmeye çalışan işçilerin rakip “sarı” sendikaya ve bu sendikanın başkanı “Sarı İt”e karşı mücadeleleri anlatılmaktadır. *Sarı İt*’ten söz etmişken, aynı dönemleri konu alan bir başka sanat eserine, Ertem Göreç’in *Karanlıkta Uyananlar* filmine değinmemek olmaz. Bu filmde de, grevin artık yasal bir hak haline geldiği 1963 sonrası ilk dönemde bir boya fabrikasında çalışan işçilerin örgütlenme çabaları, bilinçlenme ve greve gitme süreçleri; bir işçi semti de mekân alınarak, sosyal dokuyla da bağlantılı biçimde ve değişik boyutlarıyla anlatılmaktadır.

Aziz Nesin ise 1977 yılında ilk olarak bir günlük gazetede yayınlanan ve çok büyük tartışmalara konu olan *Büyük Grev* hikâyesini –kendi ifadesiyle “masal-öykü”-, MESS’e (Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası) bağlı işyerlerinde, DİSK’e bağlı Maden-İş Sendikası tarafından yürütülmekte olan grev üzerinden kurgulamıştı. 30 Mayıs 1977 tarihinde başlayıp, 3 Şubat 1978 tarihine kadar süren MESS grevi, değişik boyutları itibariyle Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin en önemli işçi hareketlerinden biriydi ve 1980 öncesi dönemin çalkantılı koşullarında sınıf mücadelesine ilişkin sembolik bir nitelik de kazanmıştı.⁴⁵ Aziz Nesin düzeyinde bir yazarın konuyu ele alması ilgi çekiciydi. Ancak, hikâyenin büyük tartışmalara yol açması, politik bir nitelik de taşıyan bu greve ilişkin olarak, Aziz Nesin’in öne sürdüğü yergi dozu yüksek

⁴⁵ MESS grevlerine ilişkin olarak bakınız, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, s. 287-290.

savlardan kaynaklanmaktaydı. Nesin, bu greve, işverenlerin ellerindeki üretim fazlalığından kaynaklanan stoku eritmeleri için gerekli fırsatı yaratmak gibi bir işlev de yüklemişti. İşveren, fazla üretim koşullarında grevin kendi yararına olacağını düşünüyor ve işçiler ile sendikayı değişik araçlar yardımıyla manipüle ederek, greve gidilmesini ve grevin uzun süre sürdürülmesini sağlıyordu. Nesin’in bu grevden kaynaklanan ancak onu aşarak genellik kazanan yergilerinin, esas olarak Türkiye’deki sendikal yönetimlere ve onların her zaman işçilerin çıkarlarını ön planda tutmayan davranışlarına yöneldiği söylenebilir. Safların tutulduğu bir dönemde, zamanının dar sınırlarını ve düşünce kalıplarını aşan böylesi bir eleştiri, kuşkusuz Aziz Nesin’inengin zekâsı ve sezgisi yanında, büyük bir medenî cesaret de isterdi. Sonuçta Aziz Nesin, bu hikâye nedeniyle bazı sol ve sendikal çevrelerden kaynaklanan ve suçlamaya varan şiddetli eleştirilerle karşı karşıya kaldı ve hikâye Türkiye tarihinde bu ilginç özellikleriyle emsalsiz bir yer edindi.⁴⁶

Nejat Elibol’un ilk baskısı 1988’de yapılan *Direnen Haliç* adlı iki ciltlik romanında ise Sungurlar Kazan Fabrikası merkezde olmak üzere 1975 yılında Haliç civarındaki iki fabrikada gerçekleşen direnişler ele alınıyor. Ancak, eserde daha geniş bir örüntüyle, işçilerin gündelik sosyal yaşamlarına, içsel dünyalarına da giriliyor. Bu dönemde aynı fabrikada kaynak işçisi olan ve kendisinin de bizzat yaşadığı olayları kaleme alan Elibol, daha sonraki dönemlerde profesyonel sendikacılık da yaptı. Adnan Özyalçiner’in *Grev Bildirisi* adlı hikâyesi ise 1966 yılındaki Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası grevinde işçiler tarafından İstanbul halkına dağıtılan “Grev Bildirisi” üzerine kurgulanmış olması nedeniyle ilginçtir.

Türkiye’de Bir “İşçi Edebiyatı” Var mı?

Çalışmamızda şu ana kadar yapmış olduğumuz değerlendirmeler, Türkiye’de çalışma hayatına yer veren edebî eserlerin epeyce sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz ki, bu durum çok boyutlu, çok etmenli bir oluşum süreci içerisinde anlamlandırılabilir. Bu durum, bir taraftan işçi-işveren ilişkisinin doğması, gelişmesi ve bu ilişkiden kaynaklanan sorunların ortaya çıkma süreçleriyle bağlantılıdır, diğer taraftan da Türkiye’de düşünce-kültür ve onun bir bileşeni olarak yazın hayatının gelişmesine ilişkin sorunlarla. Dünya deneyimi açısından bakıldığında, işçi-işveren ilişkisinin 18. yüzyıl ortalarından itibaren gelişmesi ve giderek başat çalışma ilişkisi haline gelmesi, bu ilişkiden kaynaklanan sorunları ve bu sorunların çözümü doğrultusunda yüzyıllar sürececek mücadeleleri doğurmuş; bu sorun ve mücadeleler, batı toplumlarının demokratikleşme sürecinde giderek gelişen düşünce-kültür yaşamı içerisinde de yansımaları bulmuş ve edebî metinlere konu edilmiştir. Bunun mimarları ise bir taraftan işçi hareketine ilgi

⁴⁶ *Büyük Grev* kitabında, bu eleştiri metinleri ile Nesin’in bunlara verdiği cevapların bir bölümü de yer almaktadır.

duyan aydınlar, diğer taraftan ise bizatihi işçiler içerisinde çıkan kişilerdi. Aydınlar bir taraftan yapılan işin teorik altyapısının oluşumuna katkıda bulunurken, diğer taraftan da entelektüel temeli daha derin eserler veriyor; buna karşılık işçi kökenli kişiler ise bu teorik ve entelektüel çabaları, kendi somut deneyimlerine dayalı çalışmalarla zenginleştiriyorlardı. Bu bağlamda, batı ülkelerinde hem işçi sorunlarını konu alma, hem de bizatihi işçiler tarafından yazılma anlamlarında, “işçi edebiyatı” olarak adlandırılan bir türün varlık kazandığından rahatlıkla söz edilebilir.⁴⁷ Batı toplumlarının gelişim süreçleri içerisinde, günümüzde işçi edebiyatı en azından klasik biçimiyle eski önem ve anlamını büyük ölçüde yitirmiştir. Buna karşılık, günümüzde bu edebiyat yeni ve farklı biçimlerde devam etmekte; bu toplumlarda çalışma ve yaşama koşulları itibarıyla daha sorunlu bir kesim oluşturan yabancı işçileri esas alan ve “göçmen işçi edebiyatı” ya da “konuk işçi edebiyatı” olarak nitelenen bir yazın türü varlığını sürdürmektedir.

Bu açılardan bakıldığında, Türkiye’deki gelişimin her iki açıdan da sorunlarla dolu olduğu görülür. Bir taraftan Türkiye’de sanayileşme çabalarının yetersizliğiyle bağlantılı olarak işçi-işveren ilişkisi geçmekte, bununla da bağlantılı olarak işçi kesiminin gelişimi gerek nicel, gerekse nitel boyutları itibarıyla sınırlı kalmaktadır. Diğer taraftan bu gelişmeler sonucu ortaya çıkan sorunlar ve emekle ilgili konular yönetimler tarafından netameli sayılmakta ve fiili/hukukî yaptırımlara bağlanmaktadır. Tek parti döneminde sınıfların varlığı ile sınıf mücadelelerini reddeden ve dayanışmacı bir temel üzerinde inşa edilmiş olan halkçılık da bunun ideolojik çerçevesini oluşturmaktadır. Bu ideolojik çerçeveye uygun şekilde biçimlenen dönemin mevzuatı da sınıfsal örgütlenmeyi ve sınıf mücadelelerini kesin bir biçimde yasaklar ve hukuksal yaptırımlara tabi tutarken; 1936 tarihli İş Kanunu ile 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu da bunun başlıca hukuksal araçlarını oluşturmaktadır. Emek evreni üzerindeki baskılar işin bir yönünü oluştururken, konunun diğer yönü de, başta Ceza Kanunu olmak üzere mevzuatta yer alan, düşünsel yaşam ve basın özgürlüğüne yönelik ciddi sınırlamalardı. Bütün bu fiili/hukukî koşullar, birçok sosyal sorun gibi işçi sorununun da özgür biçimde tartışılmasını engelliyor –hatta sınıfların varlığını reddeden bir ideolojik çerçeve içerisinde, özel bir işçi sorununun varlığı dahi kabul edilmiyordu- konuya ilişkin bilimsel çalışmalar yanında, genel olarak sanat, özel olarak da edebiyat bundan payını alıyordu. Türkiye’nin çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde 1946 yılından itibaren işçilerin sendikalarda örgütlenmeleri artık serbest olmakla birlikte, bir iş mücadelesi aracı olarak grev 1960’lara kadar yasaktır. 1946 sonrası dönemde, gerek Cumhuriyet Halk Partisi, gerekse bunu izleyen Demokrat Parti’nin

⁴⁷ “İşçi edebiyatı” üzerine, Almanya örneğinde bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Göbenli, 2003.

iktidar dönemlerinde emek ve düşünce evreni yanında, sadece emekle değil, sosyal konularla ilgilenen yazar-çizer-yayıncılar üzerindeki baskılar sürmektedir. 1960 sonrası dönemde demokratikleşme açısından birçok olumlu gelişmeler olsa da, geçmiş dönemlere göre daha az olmakla birlikte, düşünce ve sanat üzerindeki baskılar devam etmekte; yazmak yanında çevirmek bile sakıncalı sayılabilmektedir. Eserlerinden dolayı çeşitli davalarla, mahkûmiyetlerle karşı karşıya kalan Türk yazarları bir tarafa bırakalım, Nobel ödüllü Amerikalı yazar John Steinbeck’in emek içerikli *Bitmeyen Kavga* isimli ünlü romanı dahi 1960’lı yıllarda Türkiye’de ilk defa yayınlandığında mahkeme kararıyla yasaklanarak, kitabın toplatılması yoluna gidilebiliyordu. Gene aynı dönemlerde, edebiyat dışındaki sanat dalları da bu baskılardan nasibini almaktadır. Ertem Göreç’in, bir fabrikadaki işçilerin bilinçlenme, örgütlenme ve greve gitmelerini konu alan ve daha önce değindiğimiz *Karanlıkta Uyananlar* filmi, gene 1960’lı yıllarda yasaklamalara uğramaktadır. Benzeri baskılar, emeği konu alan bilimsel nitelikli çalışmalar açısından da söz konusu olmaktadır. Hakkında dava açılan ve bir kısmı mahkûm olan yazarlar-sanatçılar-araştırmacılar bir çırpıda sayılamayacak kadar çoktur.

Kuşkusuz ki, bu değerlendirmelerimizle, aydınlar ile edebiyatçıların emek evrenine yeterli ilgiyi göstermemiş olmasının, sadece Türk demokrasisinin eksiklik ve sınırlılıkları ile basın-yayın hayatı üzerindeki baskılardan kaynaklandığını söylemek istiyor değiliz. Değindiğimiz etmenler yanında, aydınlar ile edebiyat çevrelerinde, emekle ilgili konulara yönelik olarak genel bir isteksizliğin var olduğu kuşkusuzdur. Şüphesiz bu durum çeşitli etmenlerle açıklanabilir; bunlardan biri bu kişilerin çalışma ve yaşam koşullarına ilişkin ilgi noksanlığı ise bir diğeri de bilgi ve bakış eksikliğidir.⁴⁸ Toplumun bu kesimlerinin belirli “seçkinci” aydın çevreler tarafından küçük görülüyor olmasını da göz ardı edemeyiz. Bu değerlendirmelerimiz, ücretli emek yanında, kentsel ve kırsal kesimdeki diğer sosyal sorunlar ile çalışma ve yaşam koşulları açısından da geçerlidir. İktisadî ve sosyal açıdan güçsüz kesimlere yönelik ilgi, şüphesiz ki sol-sosyalist aydın kesim içerisinde daha güçlüdür. Ancak, bu aydınların bir kısmının yaklaşımı da, işçi hareketini sadece farklı bir toplum tahayyülünün bir ögesi olarak araçsallaştırması nedeniyle sorunludur. Politik düzeyle insanî düzeyi birleştirememiş biçimde tezahür edebilen bu yaman çelişki, salt tarihsel düzlemde değil, günümüz itibarıyla da geçerlidir.

⁴⁸ Fethi Naci’ye göre, “işçi sınıfının ve sorunlarının ortaya geç çıkışı ya da ülke koşullarına göre sayıca az da olsa işçi sınıfının ve sorunlarının ortaya çıktığı zamanlarda yazarlarımızın bu sınıfı ve sorunlarını görecek ‘toplumsal ve tarihsel göz’den yoksun oluşları, romancılarımızın işçi sorunlarını gereğince işleyememelerinin nesnel nedenleri” arasındadır. Bakınız, Fethi Naci, 1981, s. 332-333.

Genelleştirildiğinde, Türk aydınının emek hareketine ilgisizliğinin altında yatan en temel nedenlerden biri de -en azından büyük bölümü itibariyle- hümanizma temellerinin zayıflığı olmalıdır.⁴⁹ Bütün bu değerlendirmelerimiz, Türk kültür-sanat ve edebiyat hayatı kadar, akademik camia açısından da geçerlilik taşımaktadır ve Türkiye’de emek tarihi çalışmalarına yönelik ilgi azlığının altında yatan nedenlerden biri de bu olmalıdır. Akademik camiaya ilişkin olarak, çok uzun yıllara dayanan gözlemlerimiz bu doğrultudadır.

Edebî metinlerde çalışma hayatına yer veren eserlerin sınırlılığına ilişkin bir başka etmen, muhtemelen Türkiye’de 1940’lı ve 1950’li yıllarda zirvelerine ulaşmış olan “köy edebiyatı” ile karşılaştırmalı bir biçimde daha iyi anlamlandırılabilir. Cumhuriyetin başlangıç dönemlerinden bu yıllara kadar, Türk aydınının diğer sosyal sorunlar gibi köy gerçeğine de yeterli ilgiyi göstermediği, gösterilen ilginin de daha çok plâtonik nitelikli olduğu görülmektedir. “Orada bir köy var uzakta...” dizesi, tüm uzantı ve çağrışımlarıyla birlikte, ülkeyi yönetenler kadar, ülkenin aydınlarına da egemen olan düşüncüyü simgelemektedir denilebilir. Çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde ise geniş kitlelerin yaşam koşullarına hassasiyet artacaktır. 1940’lı yılların sonlarından itibaren ise köy edebiyatı, köy kökenli olan ama daha sonra ağırlıklı olarak Köy Enstitüleri’nde eğitim görmüş kişiler aracılığıyla gelişecektir.⁵⁰ Doğallıkla, dünya ve Türk edebiyatından değişik örneklerin ortaya koyduğu gibi, bir konuyu yazmak için onu mutlaka yaşamış olmak gerekmez. Örneğin Zola, *Germinal*’de yazdıklarını, bizzat yaşamış değildir. Türkiye’den ve aynı kesimden, madencilikten bir örnek verirse, İrfan Yalçın da yazdıklarını bizzat yaşamış değildir. Ama bazı şeylerin de yaşayanlar tarafından daha iyi gözlenip kavranabileceğini, olayların bu kişiler tarafından kaleme alınması durumunda daha da anlamlı olacağını düşünebiliriz. Örneğin, salt madencilik kesimine ilişkin romanlardan örnek verirse, kanımızca bölgenin insanı olan Behçet Kalaycı’nın uzun bir zaman aralığına yayılan birinci el gözlemlere dayanan *Kıvrık – Genç Bir Madencinin Öyküsü* romanı, Muzaffer Oruçoğlu’nun *Grizu* ve İrfan Yalçın’ın *Ölümün Ağzı* gibi bu özelliği taşımayan romanları ile değişik boyutları itibariyle karşılaştırılmayacak kadar “sahici” ve inandırıcıdır.

Diğer taraftan yazmak bir özel yetenek ve nitelik işi olup, eğitim ve zaman da gerektirir; yaşanan süreçleri bireysel deneyimlerin ötesinde, toplumsal boyut ve bağlantılarıyla görebilmek de önemlidir. Doğaldır ki, emek süreçlerinin içinde olan kişilerin bu olanaklara ve niteliklere sahip

⁴⁹ Makal, 2008. İnsan olmadan aydın olmanın imkânsızlığı üzerine, Bedri Rahmi’nin “İnsan olmadan önce erkek olmuşsun” dizesine nazire olarak, “İnsan olmadan önce aydın olmuşsun!..” demek uygun düşer mi, acaba?

⁵⁰ Fethi Naci’ye göre, “Köy Enstitüsü denemesi bir gerçeği açıkça gözler önüne sermiştir: Sanatın, edebiyatın gelişmesinin ilk koşulu, sanatla edebiyatla ilgileyecek insanların sayısının artırılmasıdır.” Bakınız, Fethi Naci, 2002, s. 24.

olmaları, her zaman ve her kişi için mümkün olan bir şey değildir. İşçi kökenli kişilerin, özellikle de 1960 öncesi dönemde böyle bir eğitim olanağından yoksun oluşları, Köy Enstitüleri’ne nazire olarak ve şaka payıyla ifade edersek, “işçi enstitüleri”nin olmayışı; bir işçi edebiyatının oluşumunu olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Gorki örneği, bu ikisinin – yaşamak ve yazmak- bir araya gelmesinin doğurduğu olağanüstü sonuçları ortaya koymaktadır. Türk edebiyatı değerlendirildiğinde, bu ikisinin bir araya gelemeşişinin sonuçları aşikârdır: İçeriden yazarlar bazı deneyimleri birinci elden aktarıyor olabilirler ama yaşanan veya yaşanabilecek her şeyi, herhangi bir seçicilik olmaksızın ayrıntılarıyla anlatmak, yazılanları bizatihi edebî kılmaya ya da bir “yapıt” yapmaya yetmemektedir.⁵¹ Buna karşılık, dışarıdan yazarların belki birinci elden kendi deneyimlerini aktarmak gibi bir olanakları olmasa da, eserlerinin edebî açıdan daha değerli olduğu görülmektedir. Bunların ikisi de birer genellemedir kuşkusuz ve içeriden yazılan ve edebî açıdan değerli olan çalışmalar bulunduğu gibi, dışarıdan yazılan ve edebî değeri olmayan çalışmalar da vardır. Bu noktada, Orhan Kemal’in, içeriyle dışarının tüm avantajlarını birleştiren bir istisna olduğunu söylemeden geçemeyeceğiz! Köy edebiyatının varlık kazanmasına karşılık, işçi edebiyatının varlık kazanmamış olması üzerinde etkili olan faktörlerden biri ise özellikle 1940’lı ve 1950’li yıllarda “köy” sorununun, “işçi” sorunuyla karşılaştırılmayacak kadar önemli görünmesindedir. Soruna değişik boyutları itibariyle bakılabilir. Salt istihdam boyutuyla bakıldığında, hatırlanmalıdır ki, toplam istihdam içerisinde tarım kesiminin payı 1944 yılında %86.5, 1950 yılında ise %84.8 dolayındadır.⁵² Kuşkusuz ki, bu görelî değerlendirmemizden işçi sorununun önemsiz olduğu sonucu çıkarılmamalıdır.

Çalışma Yaşamının Halk Edebiyatındaki İzdüşümleri

Edebiyatımızda emek izdüşümlerinin incelendiği çalışmamızda, halk edebiyatına ilişkin olarak kısa da olsa bir değerlendirme yapılmalıdır. Batı ülkelerinde emek tarihi, edebî eserlerde yansımaları bulduğu gibi; tarihsel gelişim süreci içerisinde işçiler kendilerini, acılar yanında mücadeleyi de yansıtan ritüelleriyle, deyişleriyle, marşlarıyla, şarkılarıyla da ifade ve var etmişlerdi. Emek tarihi çalışmaları açısından gerçekten önemli olarak nitelenmesi gereken bu malzemelere ilişkin olarak, başta E. P. Thompson’un önemli kitabı olmak üzere, birçok kaynakta bilgiler yer almaktadır.⁵³ Woody Guthrie’nin Amerikan

⁵¹ Bu noktada, Fethi Naci’nin “yaşadıklarını yazarak gerçekçi romanlar yazdıklarını, gerçeklikleri doğru olarak yansıttıklarını sananların, yaşadıkları gerçeklikleri yazdıkları halde, zamanla, gerçeğin epey uzağına düştüklerini görürsek şaşmamalıyız” değerlendirmesine katılmamak mümkün değildir. Bakınız, Fethi Naci, 1981, s. 474.

⁵² Bulutay, 1995, s. 189, Tablo 7.1.

⁵³ Bakınız, Thompson, 2004.

işçi sınıfı mücadelesinin değişik dönemlerine ilişkin sorunları ve mücadeleleri yansıtan şarkılardan oluşan *Struggle* başlıklı “işçi ve mücadele şarkıları” albümü, bu malzemenin işçi sınıfı mücadelesini nasıl yansıttığının en güzel örneklerinden biridir.⁵⁴

Bu açılarından bakıldığında Türkiye’deki durum farklıdır ve türkü, mani, deyiş gibi halk edebiyatına ait biçimlerde, emek süreçlerinin yansımalarının son derecede az olduğunu saptayabiliyoruz. Örneğin, sadece çalışma hayatının değil, tüm Türkiye toplumsal tarihinin en dramatik olgularından biri olan ve özellikle Ereğli Kömür Havzası’ndaki maden işçileri açısından olağanüstü zor çalışma ve yaşama koşulları getiren, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve savaşın bitimini de aşacak şekilde 1940-1947 yılları arasında yapılan iş mükellefiyeti uygulamasının halk edebiyatına yansımalarına ilişkin olarak dahi sadece birkaç örnek bulabiliyoruz. Mükellefiyet uygulamasının kalbini teşkil eden Zonguldak bölgesinde türkü, mani gibi deyişler yok denecek düzeydedir.⁵⁵ Bölgeye ilişkin olarak saptayabildiğimiz tek mani şudur.⁵⁶

“Zonguldak’ın treni
Hem ileri hem geri
Körolasın mükellef
Dul ettin gelinleri”

Buna karşılık, mükellefiyet uygulamasının daha az sancılı biçimde yaşandığı Kütahya bölgesine ait iki türkü saptayabiliyoruz. Bu türkülerden biri şudur.⁵⁷

“Mükellefin urganı, terli olur yorganı,
Mükelleften kurtulan, çifte kessin kurbanı.”

Diğeri ise gene aynı bölgeye ait *Mükellef* adlı bir türküdür. Türkünün sözleri, genç bir insanın maden ocağına girmesiyle başlayan, ocakta ölümüyle sonuçlanan süreci yansıtmaktadır.⁵⁸

⁵⁴ İlgi duyacaklar için, CD kaydının künyesi şöyle: Woody Guthrie, *Struggle*, Smithsonian/Folkways CD SF 40025.

⁵⁵ Zonguldak tarihiyle ilgili araştırmaları olan ve kendisi de eski bir maden işçisi olan Erol Çatma, uzun yıllar süren çabalarına karşın, bölgede bu tür hiçbir deyiş saptayamadığını ifade etmektedir. Bakınız, Makal, 2007, s. 34-35.

⁵⁶ Kalyoncu, *Kömürde Açan Çiçek*, s. 178. Mükellefiyet döneminde sadece Ereğli Kömür Havzası’ndaki iş kazalarında 700’ü aşkın kişi ölmüş, yaralı sayısı da 30.000’e yaklaşmıştı. Bakınız, Makal, 2007, s. 200. Manideki, “Körolasın mükellef, dul ettin gelinleri” deyişi, bu olguyu en çarpıcı biçimde ifade etmektedir.

⁵⁷ Bu türküye, Kütahya’da yaptırduğım bir sözlü tarih çalışmasında ulaştığımız. Bölgede mükellefiyet uygulaması Garp Linyitleri İşletmesi’nde yapılmıştı.

⁵⁸ Burada, türkünün sadece ilk ve son dizeleri verilmektedir. İlgi duyacaklar için, bu türküyü de içeren CD kaydının künyesi şöyle: Nida Ateş, “Mükellef”, *Mapushane*

“Mükellef ilan oldu gelin dediler, cehennem deliğine girin dediler.....

Aman da beyim, vay efendim künyem yazıldı, İlet mezarlığına kabrim kazıldı.”

Bu türküde maden ocağı için kullanılan “cehennem deliği” nitelemesi çarpıcıdır ve Yalçın’ın “ölümün ağız” nitelemesini hatırlatmaktadır. Mükellefiyet uygulamasından kaynaklanan sıkıntıları, değişik insanî boyutlarıyla yansıtan bu halk edebiyatı ürünlerinin, uygulamanın daha kapsamlı, şiddetli ve dramatik yaşandığı Zonguldak’tan çok, daha sınırlı yaşandığı Kütahya bölgesine ait olması ise şaşırtıcı ve kanımızca ayrıca araştırılması gerekli bir husustur. Kuşkusuz, burada verdiğimiz örnekler dışındaki yansımalar da araştırılmaya devam edilmelidir.

Sonuç

Türkiye’de çalışma yaşamına ilişkin yansımalar, edebî metinlerde oldukça eski bir tarihten, 20. yüzyıl başlarından itibaren yer bulmaya başlamıştır. Ancak, bu yer buluşun, zaman içerisinde tedrici biçimde artış göstermiş olmakla birlikte, gene de çok sınırlı düzeyde kaldığı belirtilmelidir. Bu sınırlılık, özellikle 1963 öncesi dönem itibarıyla daha da ciddi boyutlardadır. Ancak sendikal örgütlenme yanında, bir iş mücadelesi aracı olarak grevin de yasallaştığı ve önemli işçi hareketlerinin meydana geldiği 1963 sonrası dönemde, bunların edebî metinlere yansımaları gene de son derecede sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Bu koşullarda, bir anlamda, Türkiye’de batı ülkelerinde olduğu gibi bir “işçi edebiyatı”nın varlık kazanmış olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durum, bir taraftan Türkiye’de sanayileşme sürecine koşut olarak işçileşmenin tüm boyut ve sonuçlarıyla birlikte gecikmeli ve zayıf olarak gerçekleşmesiyle, diğer taraftan da toplumcu gerçekçi akıma mensup yazarlar dışında kalan edebiyatçıların bu konuya çok ilgi göstermemesi ile emek evreniyle birlikte kültür ve sanat yaşamı üzerinde de geçerli olan ve baskıya kadar ulaşan hukukî ve fiilî sınırlamalarla bağlantılı olmalıdır. Edebî metinler, emek tarihi çalışmalarında kaynak olarak kullanılma potansiyelleri açısından değerlendirildiğinde ise bu nitelikte eserlerin çok daha az olduğunu saptayabiliyoruz. Kaldı ki, sayıca zaten az olan bu eserlerin emek tarihi çalışmalarında kullanılabilmesi, çalışmamızda değindiğimiz birçok etmen açısından, ayrıca özenli davranmayı da gerekli kılmaktadır. Buna karşılık, Türkiye’deki emek tarihi çalışmalarında, bu sınırlı kaynakların dahi yeterli biçimde değerlendirilmemiş durumda olduğu belirtilmelidir. Gelecekte, emek tarihi alanında çalışan araştırmacıların bu eserlere eğilmeleri yanında, bu alanda yeni çalışmalar yapılması, tezler yazılması; Türkiye emek tarihi

Türküleri, Kalan Müzik, CD 266, 2003.

açısından henüz edilgen bir konumda beklemekte olan eserlerin etken bir konuma yükseltilmelerine yardımcı olacaktır. Doğaldır ki, tüm bu çabaların yanı sıra, emek tarihini konu alan edebî metinlerin de zaman içerisinde giderek çoğalması, bu satırların yazarının en büyük dileğidir.

KAYNAKÇA

Ateş, Nida; “Mükellef”, Mapushane Türküleri (CD kaydı), Kalan Müzik, CD 266, 2003. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü; İş İstatistikleri: 1937-1943, Ankara, 1945.

Bulutay, Tuncer; Employment, Unemployment and Wages in Turkey, International Labour Office - State Institute of Statistics, Ankara, 1995.

Çalgüner, Cemil; Türkiye’de Ziraat İşçileri, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını, Ankara, 1943.

Çelik, Nuri; İş Hukuku Dersleri, Yedinci Bası, Marmara Üniversitesi Eğitim ve Yardım Vakfı Yayını, İstanbul, 1985.

Danacıoğlu, Esra; Geçmişin İzleri – Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2007.

Elibol, Nejat; Direnen Haliç, Birinci Cilt, İkinci Basım, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2002.

Elibol, Nejat; Direnen Haliç, İkinci Cilt, İkinci Basım, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2002.

Emek Öyküleri 1: Ekmek Kavgası, Hazırlayanlar: Sennur Sezer, Adnan Özyalçın, İkinci Basım, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2002.

Emek Öyküleri 2: Grev Bildirisi, Hazırlayanlar: Sennur Sezer, Adnan Özyalçın, İkinci Basım, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2002.

Emek Öyküleri 3: Motorize Köleler, Hazırlayanlar: Sennur Sezer, Adnan Özyalçın, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1999.

Emek Öyküleri 4: Dokumacının Ölümü, Hazırlayanlar: Sennur Sezer, Adnan Özyalçın, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1999.

Emek Şiirleri 1: Selam Yaratana, Hazırlayanlar: Eray Canberk, Gülsüm Cengiz, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2000.

Emek Şiirleri 2: Ellerimiz Günışığı, Hazırlayanlar: Eray Canberk, Gülsüm Cengiz, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2001.

Enis, Reşat; Afrodite Buhurdanında Bir Kadın, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2002 (İlk baskısı: 1939).

Enis, Reşat; Sarı İt, Evrensel Basım Yayın, İkinci Basım, İstanbul, 2002 (İlk baskısı: 1968).

Göbenli, Mediha; “Alman İşçi Edebiyatı”, Sol Dergisi, Sayı: 198, Nisan 2003.

Guthrie, Woody; Struggle (CD kaydı), Smithsonian/Folkways CD SF 40025.

Johnson, Claudia Durt; Labor and Workplace Issues in Literature, Greenwood Books, Westport, 2006.

Kalaycı, İ. Behçet; Kıvrıkcık – Genç Bir Madencinin Öyküsü, Ankara, 1992.

(Kalpakçıoğlu), Fethi Naci; On Türk Romanı, Ok Yayınları, İstanbul, 1971.

(Kalpakçıoğlu), Fethi Naci; Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1981.

(Kalpakçıoğlu), Fethi Naci; Türk Romanında Ölçüt Sorunu – Eleştiri Günlüğü (1980-1986), YKY, İstanbul, 2002.

Kalyoncu, Hamit; Kömür Kokan Şiirler, Pervaz Yayınları, Ankara, 2005.

Kalyoncu, Hamit; Kömürde Açan Çiçek, Pervaz Yayınları, Ankara, 2005.

Karay, Refik Halid; “Hakkı Sükût”, Memleket Hikâyeleri, 8. Basılış, İnkilâp ve Aka Kitabeveleri, İstanbul, 1981, s. 141-153.

Kemal, Orhan; “Grev”, Grev, Seçilmiş Hikâyeler Dergisi Yayınları, Ankara, 1954, s. 7-21.

Kemal, Orhan; Vukuat Var, Remzi Kitabevi Yayını, İstanbul, 1958.

Kemal, Orhan; Hanımın Çiftliği, Remzi Kitabevi Yayını, İstanbul, 1961.

Kemal, Orhan; Bereketli Topraklar Üzerinde, İkinci Baskı, Remzi Kitabevi Yayını, İstanbul, 1964.

Makal, Ahmet; Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Makal, Ahmet; Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

Makal, Ahmet; Ameleden İşçiye – Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Makal, Ahmet; “Emeğe, Sendikalara ve Aydınlarla Dair”, Radikal İki, 27 Nisan 2008.

Moran, Berna; Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II: Sabahattin Ali’den Yusuf Atılgan’a, İkinci Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mutluay, Rauf; Çağdaş Türk Edebiyatı (1908-1972), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.

Nesin, Aziz; “Büyük Grev”, Büyük Grev - Kalpazanlık Bile Yapılamıyor, Adam Yayıncılık, İkinci Basım, İstanbul, 2003, s. 48-61.

Oppermann, Serpil; Postmodern Tarih Kuramı – Tarihyazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.

Oruçoğlu, Muzaffer; Grizu, Kardelen Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Oruçoğlu, Muzaffer; Grizu-2, Kardelen Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Oruçoğlu, Muzaffer; Grizu-3, Babek Yayın, İstanbul, 2007.

Oruçoğlu, Muzaffer; “Grizu’ya Nasıl Başladım?”, http://www.babekyayin.com/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=38

Özyalçın, Adnan; “Grev Bildirisi”, Emek Öyküleri 2: Grev Bildirisi, Hazırlayanlar: Sennur Sezer, Adnan Özyalçın, İkinci Basım, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2002, s. 197-205.

Quataert, Donald; Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çeviren: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Seyda, Mehmet; Yanartaş, İki Cilt, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1970.

Sezer, Sennur; “Reşat Enis’in Üç Romanında Kadınlar”, Evrensel Kültür, Sayı: 137.

Steinbeck, John; Bitmeyen Kavga, Çeviren: Özay Sunar, İkinci Baskı, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1965.

Steinbeck, John; Gazap Üzümleri, Çeviren: Rasih Güran, Beşinci Baskı, Remzi Kitabevi Yayını, İstanbul, 1972.

“Tarih Çalışma Grubu Raporu”, Türkiye Bilimler Akademisi, Sosyal Bilimler Öngörü Çalışması: 2003-2023, Ankara, 2007, s. 201-231.

Thompson, E. P.; İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul, 2004.

Topçuoğlu, Necati; “Memleketimiz İşçi Durumuna Genel Bir Bakış”, Çalışma, Yıl: 1, Sayı: 4, Mart 1946, s. 18-20.

Türkeş, Ömer; “Afrodit Buhurdanında Bir Kadın”,

<http://www.pandora.com.tr/sahaf/eski.asp?pid=33>

Türkeş, Ömer; “Siz Hiç Reşat Enis Okudunuz mu?”, Virgül, Şubat 2003, Sayı: 59.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İkinci Cilt, İstanbul, 1998.

Üçok, Coşkun; Mumcu, Ahmet; Türk Hukuk Tarihi, Beşinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1985.

Yalçın, İrfan; Ölümün Ağzı, İkinci Baskı, Gölge Yayınları, İstanbul, 1989.

Yesari, Mahmut; Çulluk, Çevirmiyazı: M. Sabri Koz, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1995 (İlk baskısı: 1927).